

A KÉSŐ-KÁDÁRI TECHNOKRÁCIÁTÓL A KETTŐS TÁRSADALOMIG

Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom a magyarországi
újkapitalizmusban
(Budapest: Aula Kiadó, 2001)

Szalai Erzsébet nagyon fontos könyvet írt a magyar elit és tágabban a magyar társadalom átalakulásáról. A kötet nem csupán a magyar vagy a jelenkori Magyarország iránt érdeklődő olvasók érdeklődésére tarthat azonban számot, mivel a szociológiai tőkeelméleti kutatásokhoz is érdemi hozzájárulást tesz, és élenkítően hathat a lassan lecsendesülő tranzitológiai vitákra is.

A mű középpontjában a késő-kádári technokrácia áll, de a csoport létrejöttének hatalmi elitbe kerülésének, majd a gazdasági eliten belüli küzdelmek vizsgálata során megismerjük a hatalmi elit többi szereplőcsoportját, a magyar nagyvállalatok szektor átalakulását, a nagybankok és a hazai nagyvállalkozások világát. A hatalmi elit vizsgálata egybekapcsolódik annak a szervezeti populációnak a vizsgálatával, amelynek változása épp a hatalmi elit működésének köszönhető. A vállalati populáció elemzése pedig logikusan vezet el a magyar gazdaság és társadalom egészének elemzéséhez, igaz ez utóbbi során hangsúlyosak a hipotetikus fölvetések.

A posztkommunista átalakulás lezárultával a posztkommunista átalakulásnak mikéntjével már több munka is értékelőleg foglalkozott, s azt is sokan vizsgálták, hogy az átalakulás első időszakában a társadalomtudományok, s azokon belül is a szociológia mennyire helytálló előrejelzéseket tett az átalakulás végeredményekéül kialakuló társadalom szerkezetére vonatkozóan. A posztkommunista átalakulásról folyó mostani kutatások és viták gondolati kiérleltséget és alapos szakterületi ismereteket mutatnak. Mint ismert, a viták első szakaszát a hipotézisek fölállítása dominálta, a kutatók előrejelzéseket igyekeztek megfogalmazni arról, hogy az átalakulásnak milyen kimenetei lehetnek, s ezek közül melyik a leginkább valószínűtlen szcenárió. A kutatások második szakaszát az átfogó adatgyűjtésre épülő hipotézisek ellenőrzés jellemezte. Ekkor születtek meg azok a nagy adatbázisok, ekkor készült el azok a mélyinterjúk, melyek lehetővé tették az átalakulás első szakaszában megfogalmazott föltevések és előrejelzések ellenőrzését. Végül az átmenet kutatásának harmadik fázisában, a mostaniban, sorra születnek meg az átalakulás egészéről áttekinthető összefoglaló munkák, melyekben a mostanra kikristályosodott társadalmi formák jellegzetességeit vázolják föl a szerzők.

* * *

A mű egyik jelentős újdonságának tekinthető a tőkeelemek cseréjének gondolata, ami Szalai Erzsébet a társadalom strukturális átalakulása során bekövetkező erőforrásellátottságbeli módosulások egy típusának tekint. Szerzőnk kiindulásképpen, a tőkeelméleti tradíció alapján három erőforrástípus között tesz különbséget: a gazdasági, a szociális és a kulturális tőke között. E három tőketípus, pontosabban az, hogy az egy-

aktorok mekkora és milyen összetételű tőkeállománnyal rendelkeznek, egy sereg társadalmi jelenséget megmagyaráz a kifejecesedett struktúrájú társadalmakban. A magyar társadalom azonban, hasonlóan a többi posztkommunista társadalomhoz, az 1980-as évek második felétől fogva mély és átfogó strukturális átalakuláson ment keresztül, melynek során nemcsak az egyének által birtokolt erőforrások volumene és összetétele változott meg, hanem az egyes erőforráselemek értéke is alaposan módosult. Ennek megfelelően az átalakulás előtti tőkeellátottság csak korlátozottan magyarázza azt, hogy az átalakulás során az egyének milyen cselekvési stratégiát követtek, s főleg azt, hogy az átalakulási folyamatból miként, milyen erőforrásokkal kerültek ki. Hogy ezeket a különbségeket megmagyarázhassa, Szalai Erzsébet új tőketípust vezet be modelljébe, a korábbi munkáiból már ismert szimbolikus tőkét. Ez a tőke olyan, társadalmilag létrehozott képességnek tekinthető, ami lehetővé teszi a különböző erőforrások egymásra történő átváltását. Az átváltás során az egyének azt tartják szem előtt, hogy az egyes erőforráselemek értéke miként változik meg a jövőbeli strukturális átalakulás során. A komoly szimbolikus tőkével rendelkezők meglévő erőforrásaikat sikeresen és gyorsan forgatják át más erőforrásokba úgy, hogy az egyes átváltási körök végeredményeképpen a birt erőforrások aggregált értéke fölülmúlja a kiinduláskor meglévőt. De Szalai arra is felhívja a figyelmet, hogy a szimbolikus tőke „működése” eredményeképpen nem csak az erőforrások tulajdonosi szerkezete módosul, hanem az egyes erőforráselemek értéke is, hiszen a keresett erőforrások értéke növekszik, a kisebb keresetségűeké pedig csökken.

A tőkeelemek átváltási képessége szempontjából a magyar posztkommunista átalakulás során a késő-kádári technokrácia játszott különleges szerepet. Ez a több belső réteggel rendelkező társadalmi csoport a hetvenes-nyolcvanas évek során alakult ki hasonló polgári-értelmiségi szociokulturális háttérrel rendelkező, diplomáját a közgazdasági egyetemen szerző, a gazdaságban és az államigazgatásban dolgozó, technokrata ethoszt magáénak valló férfiakból. A csoport generációs azonosság- és küldetéstudattal is rendelkezett, és a hetvenes-nyolcvanas években a kelet-európai intelligencia újabb nemzedékeként lépett a politikai mezőbe. Szalai Erzsébet korábbi műveiben már bemutatta a késő-kádári technokrácia csoporttá szerveződését, hatalmi küzdelmét a pártbürokráciával, valamint összefogását a demokratikus ellenzékkel és az új reformer értelmiséggel. A kötet első részében most összefoglalja és kiegészíti e korábbi írásait, és színesen, de egyben tudományos alapossággal mutatja be a késő-kádári technokrácia útját a hatalmi eliten belüli domináns pozícióig. Bemutatja, hogy e dominancia miként érvényesült a posztkommunista átalakulás irányának kijelölésében, és hogy a rivális elitcsoportok miként szenvedtek vereséget a hatalmi dominanciáért folyó küzdelmekben. Azt is megtudjuk, hogy a késő-kádári technokrácia 1995–1998 közötti „reformdiktatúrája” miként vezetett el a polgári-kereszténydemokrata erők választási győzelméig és az azt követő, hatalmi eliten belüli átrendeződésig.

A neoliberalis gazdaságpolitika – melynek eliten belüli társadalmi támogatását a késő-kádári technokrácia és a neki alárendelődő kulturális és politikai elitcsoportok adták – eredményeképpen a magyar gazdaság tulajdonosi szerkezete alapjaiban változik meg. A külföldi tőke magyarországi beáramlása egyedülálló gyorsaságú és mértékű volt a posztkommunista világban, s ez a folyamat lehetővé tette a késő-kádári technokrácia tagjai számára azt, hogy a globalizálódó gazdaságban új vezető pozíciókat talál-

janak. A késő-kádári technokraták a külföldi tulajdonú nagyvállalatok menedzsereivá válván kicserélték tőkeelemeiket: gazdasági erőforrásaik egy részéért cserébe olyan gazdasági és szociális erőforrásokat kaptak, melyek nem csupán Magyarországon, de a globalizálódó világ szinte bármely pontján értékes erőforrásoknak számítanak. Hogy miért épp a késő-kádári technokrácia tagjai tudták erőforrás-elemeik cseréjét sikeresen végrehajtani? Azért, hangzik Szalai érvelése, mert a szimbolikus tőkével legnagyobb mértékben rendelkező társadalmi csoportot alkották.

* * *

A posztkommunista átalakulás eredményeképpen kettős szerkezetű gazdaság jött létre Magyarországon, melynek egyik komponensét a nyugati tulajdonban levő, nyugati piacokra termelő, a magyar gazdaságban szigetszerűen elhelyezkedő nagyvállalatok alkotják. A másik komponens a hazai tulajdonban álló, többségében kis- és közepes méretű, magyar piacokra termelő vállalkozásokból áll, melyek külső kapcsolataik lokális és regionális jellegűek. A nemzetgazdaság kettéválása szükségszerűen vezetett el a társadalmi struktúra kettéválásához. Szalai Erzsébet a mai magyar társadalmat kettős társadalomként értelmezi. Megkülönböztet egy nyugatias társadalmi komponenset, ahol az aktorokat alapvetően piaci relációk kötik össze, és egy rendies társadalmi komponenset, melyben a társadalmi szereplők patriarchális kötelekekkel kapcsolódnak egymáshoz. A két társadalmi komponens elkülönülése kevés hasonlóságot mutat az 1945 előttivel, amikor is a rendies és a piacosult társadalomkomponens szerepe egymással alig érintkeztek. A mai magyar társadalomban már sokkal több a kettős társadalom komponens aktorait egymáshoz kötő szál, ami különösen a fogyasztásban észlelhető, ahol a modern tömegfogyasztási minták dominanciája érvényesül. Azaz mind a nyugatias, mind pedig a rendies társadalmi komponens szereplői a tömegmédián keresztül rájuk zúduló fogyasztási imperatívuszoknak engedelmeskednek.

A magyar társadalom csúcsán, épp a társadalom kettősségéből fakadóan, egy belsőleg rendiesen tagolt, osztályvonásokkal rendelkező hatalmi elit áll. Az elit belső tagoltságát egyrészt a társadalom funkcionális differenciálódása idézi elő, amiből a gazdasági, a politikai és a kulturális elitek elkülönülése fakad. Az elitfrakciók társadalmi együttműködésében és befolyásért való versengésében a gazdasági elit dominanciája érvényesül. Az elit belső tagoltságának másik oka a nyugatias és a rendies társadalomkomponensek hatalmi eliten belüli intézményes elkülönülése. A magyar polgári társadalmi struktúrában elfoglalt helyét elsősorban az határozza meg, hogy a hatalmi elithez milyen módon kapcsolódnak, azaz hogy milyen közel vannak a hatalmi centrumokhoz, másodsorban pedig az, hogy a belsőleg tagolt hatalmi elit melyik komponenséhez kapcsolódnak.

Szalai Erzsébet kettős társadalomról szóló fölvetését bevallottan vitageneráló szándéka, és hipotetikus jelleggel fogalmazta meg. Ezek a hipotézisek a mai magyar társadalmi különbségek és konfliktusok jelentős részét tűnnek megmagyarázni, és a társadalmi indulási kérdésekként szolgálhatnak a további kutatómunkában. A magyar szociológiában ható eszmék tanulmányozóinak pedig mélyen el kell gondolkodni azon, hogy az Erdei Ferenc, Bibó István, Szűcs Jenő, Szelényi Iván és most már Szalai Erzsébet nevével fémjelezhető „kettősség-hagyomány” mennyiben tekinthető a magyar társadalomelméleti tradíciónak.